وەرگرتنی خۆشی لە جوانیو جوانکاریدا وێنەی دەکێشا ، بەلام لەوە دوور نەکەوتەوە کە هونەر رێبازێکە لە پێناوی خزمەت کردنی کۆمەڵەکەیدا .

ئەو گەشە کردنەی لەناو کۆمەڵگای مرۆڤایەتیدا رووی‌دا بووە هۆی ئەوەی زیاتر مرۆڤ توانای بەسەر سروشتدا بشکێت ، هەروەها بووە هۆی دروست بوونو دەرکەوتنی چینەکان لە کۆمەڵگاکەدا .

هونەریش لە یەك جیابۆوەو بووە چەن جۆرێك ، لە سەمای سەرەتاییو نواندنی بێدەنگیو گۆرانیدا دراماو شیعر سەری هەڵداو ، لەوێنەو ئەو ئامرازانەی لەبەرد دەیانتاشی ، هونەری تەشکیلی بەوێنە کێشانو پەیکەر تاشینو سیرامیکەوە سەری‌هەڵدا .

بەم شێوەیە دەبینین هونەر کۆنترین رێبازە مرۆڤ لەرێگایەوە لەخۆیو دەوروو بەری دەربڕیوەو ، بەدرێژای مێژوو پێویستییەك بووە لە پێوستیەکانی مرۆڤ ، لەبەر ئەوەی یارمەتی دەدات تاوەکو بتوانێت لە جیهان تێبگاتو بیگۆرێت .

هونەر هەردەم هاندەرێك بووە پشتگیری مرۆڤی کردووە لە کارکردنداو یەکێکە لەبناغە هەرەگرنگەکانی شارستانیەتی مرۆڤایەتی لەسەر دروستکراوە .

هونەری راستەقینەش ئەو هونەرەیە لە کۆمەڵەکەی دەردەبرێتو خزمەتی دەکات ، هەر وەکو چۆن هونەرمەندی راستەقینە ئەو مرۆڤەیە کە کۆمەڵەکەی پێویستی پێیەتی ، چونکە لە بیرو باوەرو ئامانجو واقیعەکەیان دەردەبرێت ، ئەمەش وامان لێدەکات بڵێین پێوستە هونەرمەند بەهۆشمەندانە ئەرکەکانی سەرشانی جێبەجێ بکاتو خۆی تەرخان بکات لە پێناوی حزمەت کردنی مرۆڤایەتیدا .

سەرچاوەکان :

1 - عبدالكريم عبدالله . فنون الأنسان القديم ، أساليبها ودوافعها . بغداد ، 1973 .
2 - ثروت عكاشه . تاريخ الفن ، جـ1 . القاهرة ، 1971 .
3 - أرنست فيشر . الاشتراكية والفن . ترجمة أسعد حليم . بيروت ، 1973 .
4 - أرنست فيشر . ضرورة الفن . ترجمة أسعد حليم . القاهرة ، 1971 .

مۆسیقە ئەمرەکەمان

[خالد دلێر]

ئەگەر ویستت(1) بەختی(2) وولاتێك لەبارەی شارستانیەتەوە ، بزانیی کە چەندی بەبەرکەوتووە ، گوێ لەمۆسیقەی(3) ئەو وولاتە رابگرە »

هەرچەندە من بەتەواوی لەگەڵ ئەم قسەیەدانیم ، چونکە مۆسیقە هەموو شتێك نی‌یە لەژیانی میللەتاندا ، بەلام لەگەڵ ئەمەشدا ، مۆسیقەش یەکێکە لەئاوێنەی نواندنی ژیانی میللەتدا .

بەپێی ئەو بۆچوونەی پێشوو ، بائێمەش چاوێکی پشکنینیی بەپەلە ، بایی پرکردنەوەی ئەو دەرفەتەی کەهەمانە ، بەمۆسیقەکەماندا بگێرین ، شتێك لەمێژووی مۆسیقەکەمانو ئەو قۆناغانەی پێیاندا رۆیشتووە بگێرینەوە ، بەپێی بۆ چوونو لێکدانەوەکانی خۆمو ئەو بەڵگە کەمانەی کە لەسەر چاوەی دیکەوە دەستم کەوتوون ، هەندێ لەپێناسی مۆسیقەی ناوچەکان بخەینە بەرچاو .

ئەو گیروگرفتانەی لەبەردەمی‌دایە ، روونیان بکەینەوەو چۆنیەتی زاڵ بوون بەسەریاندا ، بەپێی بارو دۆخو شوێنیو کاتی ئەمرۆ دەست نیشان بکەین .

هەندێ لە (خەوش = عەیب) ەکانی خۆمان بخەینە بەرچاو . خۆمان خەوشی خۆمان بڵێین باشترە لەوەی کەخەڵك بزگۆرمان هەڵتەکێنن .

وەکوو دەزانین ، چ گۆرانی وتن بێ ، بەشی دەنگی لەقورگەوە دەرچووو جۆرەکانی وە چ مۆسیقە بێ ، بەشی دەنگی لەئامێری مۆسیقەوە دەرچوو جۆرەکانی ، هەردووکیان هەردەنگن .
ئەگەر لەسەرەتای نووسینەکەدا کەمێك لەبارەی دەنگەوە بدوێین لەوانەیە شتێکی بەکەڵك بێ .

دەنگ ، سادەترین شێوەی دەربڕینی سۆزو هەستو جۆشو خرۆشو هەڵچوونو دامرکانەوەی مێشكو باری دەروونی مرۆڤی سەرەتایی بووە . ئەوکاتەی کە مرۆڤ خۆی وەك گیانداریکی هەستیار دیوە ، رادەی هەست کردنەکەشی زۆر سەرەتاییو سادە بووە . بەر لەوەی « گۆرانی » بەسەرەتایی ترین شێوەی سەر هەڵدا ، دەنگ بەتەنیا ، دەنگ ، بەبێ شیعر ، بەبێ ئاوازێکی سنوور بۆکێشراو ، گۆرانی بووە .

دەنگێك ، یان بڵێین « گۆرانییەك !! » کەتەنیا مەرجی هەر ئەوە بووە ، کە شێوەی دەربڕینی لەدەنگی قسەکردنی ئاسایی ئەوکاتە جیابووە .

گۆرانی هەرە سەرەتایی مرۆڤ ، مرۆڤی هەرە سەرەتایی ، زۆر لەگۆرانی کەڕو لاڵەکانی ئەم سەردەمەی خۆمان چووە . ئەو مرۆڤە سەرەتایییە ، کە ناخی جۆشی سەندووە ، بەقوڕگی هەندێ دەنگی دەربڕیوە ، وەکوو ووتم بەبێ شیعرو بوونی هیچ مەرجێکی دیکەی گۆرانی تێیدا ، کەبەلای خۆیەوە خۆش بووەو هەندێ لەو جۆشو خرۆشەی پێدامرکاندۆتەوە . بەرە بەرە لەوەوە گۆرانی سەرەتایی سەری هەڵداوەو خەڵك وەریان گرتووەو لەپاش ووتنەوەو ووتنەوەی ، هەر جارە ، یان پاش هەر ماوەیەك شتێکی تازەی باشی تێکەوتووەو هەتا بووە بەگۆرانی تەواو .

بۆیە دەڵێم گۆرانی لەپێش مۆسیقەدا پەیدا بووەو ئەویان دایکی ئەمیانە . یان ئەگەر گۆرانیش هەر بەمۆسیقە بژمێرینو کە هەر دووکیان هەردەنگن ، دەڵێم : مۆسیقە لەپێشدا لەسەر شێوەی گۆرانی لەمێشكو دەروونو قوڕگی مرۆڤی سەرەتایی هەست جووڵاودا بوونی خۆی بەگوێچکەی خەڵكدا راگەیاندوە .

دەنگ هەر لەسەر هەڵدانییەوە ، تا کارتێکردنی لەئەندامو ئامێرەکانی بیستنو تۆمارکردن ، بەزمانی فیزیك زانەکان ، دوو واتە لەرێگەی ووشەی « دەنگ » ەوە رادەگەیەنێ : ـ

« یەکەمیان : دەنگ دیاردەیەکی سروشتی : بریتییە لە لەرینەوەیەکی شەپۆلی کە لە ناوەندێکی هەواییدا بڵاو دەبێتەوە لەئەنجامی لەرە لەر (تذبذب) ی تەنەجیرەکان (الاجسام المرنە) دا پەیدا دەبێ کە لەرینەوەی ژێیەکان (الأوتار) نموونەیە .

شەپۆلە دەنگییەکانی هەوا لەسەر شێوەی لەرینەوەیەکی درێژی دەبێ (شەپۆلی درێژڕۆ = موجة طویلة) کە تەشەنە دەکاو بڵاو دەبێتەوە بەهەموو لایەکی چواردەوری ئەو تەنەی کە هۆکاری دەنگەکەیە (یان کە چاوگەی دەنگەکەیە) کە بەمەش دەبێتە هۆی دروست بوونی (پەستاوتنو شاش بوونی) ڕێك لەناوەندە هەوایییەکەدا . دووەمیان : دەنگ وەك هەستێك کە کۆئەندامی بیستن لەلایەن مرۆڤەوە لەرێگەی کارتێکردنی بەهۆی کاریگەرێکی دەرەکییەوە لەئەنجامی لەرینەوەی شەپۆلە دەنگییەکانەوە هەستی پێدەکا[4] . »

دەبێ سەرچاوەیەکی گەلێ زۆر بپشکنینو لێکۆڵینەوەیەکی گەلێ قووڵو وورد بکەین بۆ ئەوەی بزانین لەچ ڕۆژگارێکی دێریندا گۆرانی کوردی ، وەك گۆرانی سەری هەڵداوە کە بێگومان گەلێك لەپێش سەر هەڵدانی ساڵ ژمێری کوردییەوە بووەو دەبێ گەلێك لەپێش ئەو مێژووەوە دەست پێبکرێ . ئەم لێکۆڵینەوەیە سەختو دژوارە ، لەگەل ئەم ڕاستییەشدا ، ئەنجامێکی هەر بۆ دەبێ . بۆیە ئەمە وەك پرۆژەیەك ، با لەتۆی ئەم لاپەڕەیەدا بنوێ هەتا دلسۆزێکی بۆ هەڵدەکەوێو دەیگرێتە ئەستۆی خۆیەوە کە هەتا مانای ڕاتە هەڵدەگرێ سوار چاکی ئەم مەیدانە بێ .

بەلام ئەگەر ئەم مەسەلەیە ، وەك پرسیارێك ، بۆزانینی سەرەتای مێژوویی پەیدابوونی ئامێری مۆسیقەی کوردی ئاراستە بکەین ، ئەوا مامۆستایەکی زمان زان وەراممان دەداتەوەوە دەڵێ :

« بۆ وەرامی ئەم پرسیارە ، دەبێ پەنا بەرینە بەر ئامرازێکی مۆسیقی خۆمانە کە کۆنترین ئامرازی مۆسیقایەو ئەگەر بڵێم شوانانی کورد دایان هێناوە ڕەنگە لەراستی لام نەدابێ ، ئەو ئامرازە (بلوێرە) . هەموو دیومانەو دەزانین کە لەقامیش دروست دەکرێو حەوت کونی تێدایە ، بلوێرژەن قامکی لەسەر کونەکان دادەنێو فووی پێدا دەکاو بەگواستنەوەی پەنجەی لەسەر کونێك بۆکونێکیتر یازۆروکەم لابردنی قامك لەسەر کونەکان دەنگی جۆر بەجۆر پەیدا دەبێو هەر ئاوازو نەغمەیێکی مەبەستی بێ دەیژەنێ . »[5]

منیش لەگەل بۆچوونەکەی مامۆستا زەبیحیدامو

ئەمەندەش زیاد دەکەمە سەری کە :ـ « لەوانەیە ئەو مرۆڤەی بلوێری سەرەتایی داهێناوە ، ماوەیەکی دوورو درێژ لەنزیك قامیشەلان و بێشەلاندا ژیابێ و زۆر جار گوێی لە جۆرە دەنگ و ئاوازێکی وەك فیکە فیك و گیڤە گیڤ و دەنگی دیکەی لەم چەشنە بووبێ لەکاتی هەڵکردنی بای تونددا لەقامیشەکانەوە دەرچووبێ و لەئەنجامی دووبارەو چەند بارە بوونەوەی ئەو دیاردەیە لەبەر گوێی و لەبەر چاوی‌دا ، بۆ ئەوە چووبێ کە قامیش ئەگەر بای توندی پێدا بکرێ و پاش ماوەیەکی دی زەینی بۆ فوو پێدا کردن چووبێ ، کە لەوانەیە ئەو دەنگە خۆش و نائاسایی‌یەی لێ‌دەربچێ و بەرە بەرە مێشکی پێوە خەریك کردبێ و هەوڵی لەگەڵدا دابێ هەتا گەیشتۆتە داهێنانی ئەم ئامێرە گرنگ و سادەیە ، کەسادەترین ئامێری مۆسیقەی کوردی و بگرە هی هەموو ئامێرێکی دیکەش بێ ، کەشۆرشێکی گەورەی لەجیهانی مۆسیقەدا کردووە . »

دەنگی بلوێرو شمشاڵ ، کەئەمیش زادەو پێشخستنی بلوێرە ، خۆشترین دەنگی هەموو ئامێرەکانی مۆسیقەیە بە گوێی زوربەی خەڵکی کوردستان ، بەتایبەتی چیاو شاخ و دۆڵ و نشینەکان ، ئەو خەڵکەی کەکەمتر لە خەڵکی‌تر ، زەوقی مۆسیقەیان ژەنگی هەڵهێناوەو رەسەنایەتی زەوقی مۆسیقەی کوردی زیاتر پێوە ماوە . ئەم خەڵکە بەلایانەوە دەنگی بلوێرو شمشاڵ حەلاڵەو هیچ ناپیرۆزی و شوومی‌یەکی پێوە نی‌یە . ئەمە لەکاتێکدا کە دەنگی دووزەلە[9] ، کە ئەمیش ئامێرێکی مۆسیقەیەو لەزەل و قامیش دروست دەکرێ بەحەرام و ناپیرۆز دادەنێن .

بۆ ئەوەی بزانین باوك و باپیرانمان چ ئامێرێکی مۆسیقەیان لەسەر دەمی خۆیاندا بەکارهێناوەو چی‌یان لەبارەی مۆسیقەوە گوتووە ، ناچار دەبێ بگەڕێینەوە سەر تاکە سامانی پارێزراوی نەتەوایەتیمان کە هەر لەسایەی مان و خۆراگرتنی کورد خۆیەوە ، هەندێکی لەناو نەچووەو بۆمان ماوەتەوەو دەماو دەم بەئێمە گەیشتووە . ئەویش قسەی پێشینان و ئەو بەشەی کەلەپوورە کە لەبارەی مۆسیقەوە دواوە .

لەقسەی پێشینان و لەهەندێ هۆنراوەی کۆن و تازەدا هاتووە : ـ

(1) **کەهات دەنگی دەهۆڵ ـ پیرەژن نەگەیشتە کەچە سۆڵێ**[7] واتەکە دەنگی دەهۆڵ هات ، کەئامێرێکی کۆنی مۆسیقەیە ، پیرەژن بەوە ڕانەگەیشتووە کە کۆنە سۆڵەکەی بەسەر پێوە بکاو بچێتە دەرەوەو بزانێ ئەو دەنگە لەکوێ‌وەیەو هەر بەپێ خاوسی رای‌کردووەو بەدوا دەنگەکە داچووە . ئێستەکە . تیپی مۆسیقە هەیە ، دەهۆڵ لەتیپ‌دا ئیشی ئەوەیە کە ئاوازەکە ، یان دەردی جاران ووتەنی نەزمی گۆرانیەکە رابگرێ ، بە عەرەبی بەم فرمانەی دەهۆڵ دەڵێن (إيقاع) . ئەم ئامێرە ، خێرایی بەشەبچووك و کورتەکانی ئاوازەکە رادەگرێ و بەیەکەوەیان دەگونجێنێ و دەچەسپێنێ و کوکەرەوەی هەموو ئاوازو بەشەکانیەتی لەیەك حاڵ و کاتدا ، وە لەئاوازێکی رێك و پێکدا .

لەبەر ئەوەی ئەم ووشەیە ، تائێستاش هەر بەعەرەبی لە ناوماندا دەگوترێتەوە ، بۆیە من بە (نەزم راگر) کە ئەمیش کورت دەکرێتەوە دەبێ بە (نەزمگر = ایقاع) ی دەکەمە کوردی . هەرچەندە لەمەبەستەکەش دەرچووم ، بەلام بۆ ئەم تێبینی‌یە ، جێگەیەکی لەبارترم دەس ناکەوێ ، بۆیە لێرەدا دەرم بڕی‌ی .

(2) **دەنگی دەهۆڵ لەدوورەوە خۆشە ـ لەنزیکەوە گوێ ئازار** دەداو لەگەڵ هەموو لێدانێکی‌دا ، بەو دەنگە گەورەیەی کە هەیەتی دڵ دادەخورپێنێ بۆیە لە نزیکەوە ناخۆشە .

(3) **مار بەفیکە لە کون دێتە دەرەوە ـ** فیکە ئاوازێکە بەئەندامەکانی دەم و لێو لچ لێدەدرێ مەبەست ئەوەیە کەمۆسیقە ئەوەندە خۆشە ، تەنانەت ماری پێ لەکون دەهێندرێتە دەرەوە .

(4) **بەدەکەس نەدەچووە شایی ، کەدەش‌چووە شایی بەدەکەس نە دەهاتە دەرەوە ـ** دەڵێ ئەو کەسە ئەوەندە ووشك و کەم زەوق بووە حەزی لەشایی نەکردووە ، بەلام کە بەزۆر بردویانەتە ناو شایی‌یەوە ، لەبەر خۆشی شایی و دەنگی دەهۆڵ و زورنا کەو جوانی و شۆخوشەنگی دۆیەکانی ناو شایی ، یان خۆشی دەنگ و گۆرانی شایەرەکان[8] بەزۆریش لە شایی‌یەکە نەهاتووەتە دەرەوە .

(5) **لێدە لەبلوێرەکە ـ نەمانکام دەوێ نەگوێرەکە ـ** ئەم قسەیە چیرۆکێکی هەیە ، ئەگەر نەیگێڕینەوە خۆشی و گرنگی قسەکەمان بۆ دەرناکەوێ کە ئەمەی خوارەوە چیرۆکەکەیەتی و بەزمانی خۆم دەیگێڕمەوە .

لەدێیەکدا ، ئێوارەیەك گـارانی ئاوایی دەگـەڕێتەوە نـاودێ پیرەژنێـك مـانگـاکـەی دەگـەڕێتـەوە مـاڵەوە بـەلام گوێرەکەکەی نا . هۆی نەگەڕانەوەی گوێرەکەکە لەگاوانـەکە دەپرسێ ، ئەویش پێی دەڵێ کەلەکاتێکا ئەم بلوێری لێداوە ، گوێرەکەکە ئەمەندە هەڵپەڕیوە هـەتا مـردووە . کوڕە بـاوکت چاك ، دایکت چاك چۆن ئەمە دەبێو کەی ئەوە بووەو نەخێر وەرامی گاوان هەر ئەوە دەبێ .

ماوەیەکی بەسەردا تێدەپەڕێ ، ئێوارەیەك چاوەڕوانی گەڕانەوەی مانگاکـەی دەکا دەبینێ لەپاش ئاژەڵو وولستی هەموو خەڵکیدا وا بەشەلەشەل دێتەوە . پیرەژن بۆسۆراخی هـۆی ئەمـەش دەچێتەوە لای گـاوانەکـەو دەپرسێ ، ئـەدی ئەمەیان لەبەرچی ؟ گـاوان هەمـان هۆی جـاری پێشوو بـۆ ئەمەشیان بەپیرەژنەکـە رادەگەیـەنێ . پیرەژن بـە وەرامی گاوانەکـە رازی نابێو دەچێ لە لای قـازی شاری سکـالای لەدەس دەکاو قازی دەنێرێ بەدوای گاوان داو هۆی مـردنی گوێرەکەکەو قاچ شکانی مانگای داپیرەی لێ دەپرسێ ، گاوانەکە هەر هەمان قسەی لەلای ئەمی کردوە لەلای قازیش دەیکاتەوە قازیش بەقسەی گاوانەکە باوەڕناکاو دەڵێ ئەمە وانییەو داوا لەگاوانەکە دەکا هەندێ بلوێر لێبا تابزانێ ژەنینەکەی چۆنە . گاوانەکە فوو بە بلوێرەکەدا دەکاو قازیو پیرەژنو هەرکێ لەوێ دەبێ هەڵدەستن دەست دەگرنو دەکەونە شایی کردن . پاش هەندێ گاوانەکە شمشاڵەکە دەخاتەوە بەرپشتێنیو پیـرەژن داوای بلوێر لێدان لەگاوانەکە دەکاو پێی دەڵێ :

لێدە لەبلوێرەکە نەمانگام دەوێ نەگوێرەکە .

(6) لەپیکیش دەداو لە ماپیکش دەدا

هەندێ ئامێری مۆسیقە ، وەك زوڕنا ، باڵەبان ، دووزەلە ، پیکو ماپیك ، یان نێرەو مێیەیـان هەیـە . مەبـەست لەو قسەیە ئەوەیە کەکابرای مۆسیقـەژەن ئەوەنـدە چازانـە[9] لەویش دەداو لەمیش دەداو لەهیچ کاتێکدا پەکی ناکەوێ . دەڵێن : ئـایینی ئیسلام ، بـەکـارهێنـانو گـوێ راگـرتن لەو ئامێرانەی پەسنـد نەکـردوە . ئەوەی شـایانی ووتنـە لێرەدا ئەوەیە کە تاکە جیاوازی لەنێوان ئەم ئامێرانەو ئامێرەکانی تری وەك بلوێر یان شمشاڵ تەنیا لەوەدایە ، کـە جۆری دانـانیان لەنێوان لچو لێوو جۆری فوو تێکردنو ئاواز لێ دەرهێنانەکەی وادەخوازێ کە نێرەو مێیەیان هەبێو هیچیتـر لەبەر ئـەوە ئاوازی ئەمانە لەلانی پاکیو ناپاکییەوە ، هیچ جیاوازییەکیان نییە لەگەڵ ئاوازی ئامێرەبێ نێرو مێیەکانـدا . ئاواز هـەر ئاوازە ، چی هی ئەم دوو چەشنە ئامێرەوە چ هی ئامێری ژێ دار .

(7) یـەکێك لەپیـاوەکانی ئینگلیـز لەبەغـدا ، لەبەهـاری ساڵی 1932 بە قەسری شیرینـدا تێدەپەڕێ ، گـوێی لەشمشاڵ ژەنێکی کورد دەبێ کە شمشاڵ لێدەدا ، دەنووسێ :

« قەسری شیرین دڵتەنگ خۆی دەنواند ، ئەوەی ئەم بـاری سەرنجەی لە دڵی مندا بەهێز کردبـوو ، هەورو تـەمەکـە بوو لەگەڵ ئەو نـاڵە ناڵەی کـە لە دوورەوە لەشمشاڵی ، شمشـاڵ ژەنێکی کوردەوە دەهات[10] . »

(8) جگە لەو قسانەی پێشینان ، لە شیعری شاعیری سەدەکانی هەڤدەهەمو (بێگومان هی هەژدەهەمیش وەلەبەر ئـەوەی نموونەم لەشیعـری ئەمـاندا نـەهێناوەتـەوە ، لەناو ئـەم دووکـەوانـەیـەدا ، لەئـەوانی دیکـەم جیـاکـردەوە) هی نۆزدەهەمدا ، هەندێ جار ناوێ ئامێرەکانی مۆسیقەی ئەو سەردەمە هاتووە . وەکوو : ـ

ـ بێ ووڕتە دڵم بناڵێ وەك چەنگ[11]
بێ پەنجەوو پت دەفم بدا دەنگ[12]
ـ دڵ تەنگە دەدەنگی زیرو بەم بێ[13]
دڵداری لەلانی زینو مەم بێ
ـ بلوێری دڵم بەداخو سۆبێ
وەك تووتی دڵم بەگوفتو گۆبێ[14]
ـ سەرم (سەنتوور) و سینەم (چەنگ) و دڵ (دەف)
خەفەت یارو مەقام نالینە بێ تۆ[15]

(9) هەروەها لەشیعری شاعیرەکانی نەوەیەك لەپێش ئێستادا ، زۆر جار ناوی ئامێری مۆسیقە هاتووە . وەکوو : ـ

وا گلۆلەی کەوتە لێژی باوی ئیستیعمار نەما
هیچ کەسێ ئیتر بەزوڕناو دوڵی ئەو هەڵناپەڕێ[16]
دەنگی نەکیساو بەزمی خەسرەوی
لای مەحموود پاشا ئەکەوتە نەوی
ئاوازی سەقرو بازو باڵەبان
حیلەی ماینی جنسی کەحێلان
ئەمانە هەمووی خوا دابووی بەجاف

حوكمداریك بوون بێ لاف و گەزاف[17]
- بروانە ، شاییە ، چۆپی یە لەماڵە
گوێ بگرە ، دەهۆڵە ، زوڕنایە ، شمشاڵە[18]

لەم چەند لاپەڕەیەی پێشوودا بۆمان دەردەكەوێ كە :

(1) كورد لەدێر زەمانەوە ، لەئـامێرەكـانی مۆسیقـە ، بلوێر ، دەهۆڵ ، شمشاڵ ، باڵەبان ، دەف ، چەنگ[19] سـەنتوور ، زوڕناو ، ئامێری دیكەشی بەكارهێناوە یان دیونی ی .

(2) زۆربەی ئەو ئامێرانەی مۆسیقەكە لەناو كوردا بەكارهێنراون ئەوانە بوون كە بەفوو تێكردن ئیشەكانیان ئەنجام دەدەن ، زیاتر لەئامێری ژێدار . ئـەوەمان لەبیـرنەچێ بیلێـین كە بلوێرو شمشاڵژەن و زوڕناو باڵەبان ئەنگێوەكان ، ئەوانەی بەبێ خوێندن و تەنیا هەر بەهەوڵی خۆیان فێری بەكار هێنانی ئەو ئامێرانە بوون ، لەكاتی بەكارهێنانیانـدا ، یەك بـێن ، بەپسانەوەو دەم هەڵگرتن لەسەر ئامێرە كە ، بۆ ماوەیەكی دوورو درێـژ ئـەو ئـامێـرانــە لێدەدەن و (پشـووی تێـدا دەخۆنەوە) واتە لەكاتێكدا كەفوو بەو ئامێرانەدادەكەن هەر لەهەمان كاتیشدا هەناسەش وەردەگرنەوە ، بەبێ ئەوەی مۆسیقە لێـدان و ئاوازەكـە تەنـانەت بـۆ یەك چـركەش بێ بووەستێ . ئەم ئامێر ژەنانەی كوردستان وەهان . جا نازانم هی میللەتەكانی دیكەش وەهان یان نا ؟ لەبەر ئەوەی من سەرنجم بۆ ئەم لانە نەداوە ، ئەم پرسیارە دەكەم .

ئـەو مۆسیقـە زانانـەی لە خوێنـدنگاكـانـدا ، فێـری بەكارهێنانی ئەو ئامێرانەدەبن ، پەی بەم كردارە نابەن و ئەمان لە كـاتی بەكـارهێنانی ئـەو ئامێـرانـەدا ، دەمیـان لەسـەر هەڵدەگرن و هەناسە وەردەگرن و ئاواز لێدانەكە بـۆ ماوەیـەك دەوەستێ .

بێگـومـان لەسـەرەتـای دروست كـردنی ئـامێـری مۆسیقەدا ، كە بۆیەكەم جار لەژیانی مرۆڤدا ، لەلایەن مرۆڤ خـۆیەوە ، ئـامێری مـۆسیقـە دروست كـراوە . ئـەم ئیشـە بەداهێنانی شتێكی بەكەڵك و باش و خۆش لەقەڵەم دراوەو خەڵك پێشوازی لێكردووە .

ئەم هەنگاوی داهێنانی یەكەم ئامێری موسیقەیە ، من وای بۆ دەچم كە لەقۆناغی پاش دابەش بوونی كۆمەڵی سەرەتایی مرۆڤ بەدوو چینە سەرەكی یەكە (خوێن مژراو - خوێنمژ) و دابەش بوونی ئیش و كار نرابێ . هەروەها ئەم داهێنانە لەئـەنجامی سەرنجی ووردو ئەشكـەنجەی قـووڵی دەروونی و بەرهـەمی زەین و مێشكی ژێری ئیشكەرەكانەوە بووبێ .

وەكوو گوتم لەسەرەتای داهێنانیدا ، مرۆڤ ، هەموو مرۆڤی ئەو كۆمەڵە ، پێشـوازی گەرمیـان لێكردووە ، بـەلام لەدواییـدا كە چینی چـەوسێنەرەوە ، خـاوەن بەرژەوەنـدی ڕاستەوخۆ لەبەرهەم و ئیشی ئیشكەرەكاندا ، دیویـەتی ئەمـە لەسەرێكەوە تارادەیەك ، ڕێگە لەئیشیی ئابـووری لەبەرچـاو دەگـرێ و بەرهـەم و دەسكـەوتی خـۆیـان كـەم دەكـاتـەوەو لەسەرێكی دیكەشەوە ئەوان وەك ئیشكەرەكان ووردو ژیرنین لە فێربوون و بەكارهێناندا ، ویستوویەتی سنوورێكی بۆ دابنێ و جـۆرە بەر بـەرەكانیـەكی كـردووەو هـەوڵیداوە ئـەوانـەی بەمۆسیقـەوە خەریكن لەنـاو كۆمـەڵدا بیان شكێنێ و قسـەو قسـەلۆك ، بەپێی ئـەقلیەتی ئـەوكاتـەی خەڵك بـۆخۆیـان و ئامێرەكـانیان هـەڵبەستن . تـەنانـەت پەنـایان بـردۆتە بـەر ئایینەكانی ئەو سەردەمەش ، كـە ئەوانیش هـەر لەخزمـەت كردنی ڕژێمە ئابوورییەكاندا بوون ، لەرێگەی ئەوانیشـەوە هەر بەربەرەكانیان كردوون .

لەگەڵ ئەم بەربەرەكانیە جۆراو جۆرەشدا ، وەلەبـەر ئەوەی مرۆڤ لەرێگەی تاقیكردنەوەی خۆیەوە گەیشتووەتـە ئەو بڕوایە كەوا ، مۆسیقە ، دەتوانرێ خـزمەتی مـرۆڤی پێ بكـرێ و لەرێگەی بـەختیاری خـۆیدا كـەڵكی لێ وەربگـرێ ، مۆسیقەو ئامێرەكانی و گۆرانی ووتنیش ژیاون و گەشەیان كردو بەرە بەرە بۆ پێشەوە چوون . ئامێرە سەرەتاییەكان ، گەلێ ئامێری مۆسیقەی باشترو لەبەكارهێناندا ئاسانتـرو بەكـەڵك تریان لێكەوتەوەو ، لەگۆرانیدا ، گۆرانی هەمە جۆرەو هەمە بابەت پەیدابوون .

ئەم دژایەتییە لەگەڵ مۆسیقەو گۆرانیدا ، لە ئایینـە كانی كۆنەوە بۆ ئاینی ئیسلامیش مـایەوەو لەمیشـدا سەری هەڵدایەوە

فارسەكان لەپێش ئیسلام بـوونیانـدا ، ئایینی خـۆیان هـەبووەو مـۆسیقەی پـاش ئیسلام بـوونیان لەپـاش ماوەی مۆسیقەی سەردەمی ئەو ئایینەوە بۆ ماوەتەوە . (د . محمود احمد الحفنی) لەم بارەیەوە دەڵێ : -

« عەرەب لەسەر ڕەسەنایەتی خۆی سوور بوو ، شانازی پێوە دەكرد . هیچ پیشەیێكی نەدەگـرتە خـۆیەوەو هیـچ ئیشێكی

نەدەکرد ئەگەر پیرۆزو جێگەی ڕێز لێگرتن نەبایە . لەبەر ئەوە پیشەی مۆسیقەزانی ی کە یەکێك بوو لەو هونەرانەی لەوکاتەدا بەچاوی سووك سەیری دەکرا ، زۆر کەم نەبێ نەیان کردووە بەپیشە . بۆ دەستو پێوەندو کراوەکانیان هێشتبووە . هۆی ئەمەش ئەوە بوو کەپێوەندی لەنێوان عەرەبو فارسەکاندا بەهێز بوو ، دیتیان کە گۆرانی بێژی لەناو ئەواندا ، پیاوە ماقووڵەکانیان نەیان کردووە بەپیشەی خۆیان لاسایی ئەوانیان کردەوەو شوێن پێ ی ئەوان کەوتن لەسەردەمی نەزانیندا ، واتە پێش پەیدابوونی ئیسلام ، گۆرانی بێژی تەنیا بەسەر ئافرەتە کراوەکاندا دابڕابوو ، هەر بەم جۆرە مایەوە هەتا سەردەمی خەلیفە گەورەکانی عوسمانی ، کە کوڕانیش دەستیان کرد بەگۆرانی گوتنو کردنی گۆرانی بێژی ی بەپیشە . واتێ دەگەم کە عەرەب لەمەشدا هەر لاسایی فارسو تورکەکانیان کردبێتەوە . لەوسەردەمەدا گۆرانی بێژە پیاوەکان لەزۆر هەڵسو کەوتو نەریتەکانیاندا لە ئافرەتەکان دەچوون[14] . ئەوەی ڕاستی بێ شتێکم بەدەس نەکەوت ، کەئایینەکانی پێش ئیسلام لە کوردستان لەبارەی مۆسیقەوە ، وەکوو شتێکی تایبەتی بێ بەکوردستان ، هەڵوێستیان چۆن بووبێ . بەلام لەیادمە ، لەجێگایەکدا خوێندومەتەوە کەزەردەشت[15] ، وەك مرۆڤێك ، حەزی لەگۆرانیو مۆسیقە کردبێ . ئەمە هەرچەندە ناشێ وەك بەڵگە باس بکرێ . بەلام ئەمە ئەگەر لەچوارچێوەی سروشتە جوانو خۆشەکەی کوردستاندا بهێنینە بەرچاو ، شتێکی سەیرو نامۆنی یە[16] .

بەلام ئەوەی نامۆو سەیرو ئەنتیکەیە لەگەڵ سروشتی کوردستانی ، خۆشوجوانوگونجاولەگەڵ سروشتی مۆسیقەو ئاوازی قووڵو داهێناندا ، ئەو بارو دۆخە پڕ لەناڕاستیو قسەو قسەلۆکە بیڕێو جێیەیە ، کە لەکۆنەوە ، دەستی پێکردووە ، وەکو شتێکی گشتی لەناو مرۆڤایەتیدا ، وە بۆنێمەی کوردیش ماوەتەوەو تائێستاش پاشماوەی هەر ماوە ، کەگوایا گۆرانی بێژیو مۆسیقە زانیو بەکارهێنانی ئامێرەکانی ، شوورەییو سووکایەتی لەدوایە . ئەم دیاردەیە ، ناڕاستو نازانستییە ، گەلێ زیانی لەهەموو ڕوویەکەوە بەباری مۆسیقەو گۆرانی کوردی ڕاگەیاندوەو وای کردوە گەلێ لاو لەهەردوو ڕەگەز بەتایبەتی لەڕەگەزی ئافرەتدا ڕوو لەجیهانی گۆرانیو مۆسیقەی کوردی وەرگێرنو ئارەزووی پڕ لەجۆشو خرۆشی مێشكو دەروونیان ، بەزۆر لەخۆکردنو بەناچاری دامرکێننەوەو بەزیانی گەورەی هونەری لەسەر نەتەوەکەمانو هیزۆری تەندروستی لەسەر خۆیان بکەوێ.

نەك هەر ئەم بەسەدان ، بگرە بەهەزاران لاوانەی لەسەرەتادا ، بەداخو ئازارو پەرۆشو خۆگوشینی زۆرەوە خۆیان لەجیهانی هونەری گۆرانیو مۆسیقەی کوردی دوور خستۆتەوە ، بەڵکوو کەسانی تریش کە تەمەنێکی زۆریان لەناو ئەم جیهانە بەرفراوانەدا بەسەر بردووە ، ئەم جیهانە کاری کردۆتە سەریانو ئەمانیش کاریان کردۆتە سەریی ناوو ناوبانگی گەورەو ڕێزگرتنی زۆریان لەسایەی ئەوەوە دەسکەوتووە ، پاشی ئەم هەموو پەیوەندییە ، ئەمجا لێی دوور کەوتوونەتەوەو تواناو بەهرەکانیان لەژێر خۆڵەمێشی قسەی پڕو پووچدا دامرکاوەتەوەو مردووە .

لەمانە گۆرانی بێژی دەنگ خۆش کاك (محمود محمد شابان) کە لە ئیستگەی بەشی کوردیدا گۆرانییەکانی بەم ناوەوە پیشکەش دەکرا . هەروەها هونەرمەندی بەناوبانگ کاك (حمه صالح دیلان) ، ئەم دووانە بەکشانەوەیان لەم جیهانەو واز هێنانیان داخێکی گەورەیان بەدڵی خەڵکەوە ناوە . کاك (حمه سالح) بەخۆمی ووتووە کە گۆرانی بێژ لەلای خەڵك « لۆتی » یەو .... بۆیە ئەم وازی لەگۆرانی ووتن هێناوە . سووربوونەکەشی لەسەر ئەم ڕایە بەرادەیەك بوو کە نەی دەهێشت گوێ لەقسەی کەس بگرێ کە مەبەستی بەر پەرچ دانەوەی ئەم ڕایەبێو بیەوێ گوفتو گۆی لەگەڵدا بکا .

ئەمرۆ ڕادەی تێکەیشتنی خەڵکی گەیشتۆتە پلەیەك ، کە ڕایەکەی من زۆربەی خەڵك لەلای ڕوونەو پێم ناخۆشە هەر باسی بکەم ئەگەر ناچاری نەبێ . بۆیە دەڵێم ئەم جۆرە هەڵوێستە ڕاست نییەو هەڵەیەو هەڵە بەهەڵە ڕاست کردنەوەیە !! کە ئەمە ناشێو نابێ ببێ .

لەم ڕووەوە هەڵوێستی ڕاستو دروست ئەوەیە کە هەموو لایەك بەقسەو بەنووسینو بەگۆرانی گوتنو مۆسیقەو ئاواز دانانو بەهەموو شتێکی دیکەولە هەموو مەیدانێکی دیکەدا بەر پەرچی ئەو هەڵوێستانە بدرێتەوەو هی ئەو کەسانەش کە گۆرانی گوتنو کردنی مۆسیقە بەپیشە بەسووك دادەنێن . ڕۆشنبیرییەکی ڕاستی مۆسیقە لەناو کۆمەڵدا بڵاو بکرێتەوە . ئەم ڕاستییە لەبارەی ئەم دیاردە ناشیرینەوە هەر بەمەندە لێ

ناگەڕێم لەجێگایەکی دیکەدا لەبەشێکی تری ئەم نووسینەدا دەگەڕێمەوە سەری هەوڵ دەدەم مافی خۆی بدەمێ با ئەوەش بڵێم کەئەم دیاردەیە لەسایەی هەوڵ و تێکۆشانی هونەرمەندان و هۆشیار بوونەوەی خەڵك و پێشکەوتنی زانیاری و هەست کردنی جەماوەر بە گرنگی ئەم لانە لەژیانی دا ، دەتوانم بڵێم کەلەشارە گەورەکاندا نەماوە ، بێ گومان ئەم دیاردە ناراستە لەگەڵ سروشتی مۆسیقە بەخش و دەروون پڕ لەئاوازو گۆرانی کوردستاندا ناگونجێ . یان بەواتەیەکی دی ، ئەمە لەسروشتی کوردستانی رەنگین دا هەڵنەقولاوە ، بەڵکو لەم لاو لەو لاوە بۆی هاتووەو بەسەری داسەپێنراوەو لەدوایدا پاش ئەوەی ماوەیەکی دوورو درێژ لەم بارەی دوایی دا ژیاوە ، ئەمجا ئەم بارەی لەناودا چەسپیوە .

ماوەیەك لەمەوبەر (د . محمود احمد الحفنی) پێی ووتین کە ئەو دیاردەیە لەناو عەرەبەکاندا بڵاو بوو بووەوەو ئەوانیش لەفارسەکانیان وەرگرت . ئەمە بەلای منەوە راستەو بۆیە دەڵێم کە ئەو دیاردەیە لەپاش بڵاوبوونەوەی ئایینی ئیسلام بەزەبری شیر لەناو کوردەکاندا ، کە شەرە گەورەکانی دەوروپشتی کۆیە لە هەرموتەو دوڵی ئەسحابان بەڵگەن بۆ ئەم راستی یە ، ئەوجا ئەو دیاردەیەش لەرێگەی عەرەبەکانەوە گەیشتە کوردستان . هونەری ئایینیەکە بەرە بەرە تەنگی بەگۆرانی و مۆسیقەی کوردی و ئامێرەکانی هەڵچنیو ئەمان بەرە بەرە مەیدانی فرەوانی جارانی خۆیان بەجێ هێشت و پاشە کشێیان کرد بەرەو ئەو جێگا دوورو پارێزراوانەی کەهونەری ئایینە تازەکە دەستی نەدەگەیشتێ و چاوەڕوانی هەل و دەرفەت بوون بۆ سەر هەڵدان و خۆ نواندن .

زۆر جار هەوڵ داوە شان بەشانی گۆرانی ئایینی خۆی دەرخا ، وەك ئەوە کە لەمەولوود نامە خوێندنەوەدا ، لەپاش ووتنی گۆرانی یە ئاینییەکان وەك تەنزیلەو شتی تر ، گۆرانی کوردیش گوتراوە . ئەگەر ئەمەی بۆ نەکرابێ ، کۆششی کردوە ، لەژێرسایەی ئەو گۆرانیە ئاینی یانەدا جموجوڵێك بکات و خۆی لەگەڵ ئەواندا تێك هەڵکیش بکا . وەك ئەوەکە ، هونراوەی کوردی ئایینی بەئاوازی کوردی ، ئەگەر ئەمە نەکرابێ ، بەئاوازی گۆرانیە ئاینییەکان ووتراون . شیعری گۆرانی زۆر جار بەئاوازی گۆرانیەکانی دەروێشەکان بەدەفەوە ووتراوە . وەلەبەر ئەوەی گۆرانی کوردی هەمیشە گوێگری هەبووە ، ئەم فێڵ کردن و پێچ و پەنا دۆزینەوانە لەوجۆرە کات و شوێنانەدا قبوڵ کراون و نەتوانراوە ئەم دەرفەتانەی لێ بگرن .

بۆ نموونە دەڵێم ، جەماوەرێکی زۆر ، لەسالآنی دوا دوای چلەکان و هەتا دوایی ، رۆژانی هەینی ، لەشاری کۆیەدا ، بۆ گوێ گرتن لەو هۆنراوە کوردی یە ئایینی یانە کۆدەبوونەوە کە کاك « ئەحمەد لاکێن » بەئاوازی « سەلاکردن = کەبارکردن » بەدەنگە خۆشەکەی لەپێش بانگی نیوەڕۆ ، بانگی نوێژی هەینی لەسەربانی مزگەوتی گەورە ، کە ئەوکاتە نوێژی هەینی هەر لەوێ دەکرا دەی خوێندەوەو زۆریان لەلا خۆش بوو[١٧]

یان دلسۆزانی هونەری کوردی ، بۆ دەرخستن و نیشاندانی ئەو هونەرە کەڵکیان لە جەژنە ئایینی یەکان وەرگرتووە . جەژنی نەتەوایەتی گەلی کورد (جەژنی نەورۆز) یش گرنگی یەکی زۆر گەورەی هەبوو لەخزمەت کردنی هونەری مۆسیقەی کوردی دا و لەرەواندنەوەی تەم و مژی عەیب و شووره یی لەئاسۆی ئەو هونەرەدا و قسەی پڕو پووچی حەرامی و ناحەلالی هەندێ لەئامێرەکانی و سووکایەتی گۆرانی ووتن لەلایەن ئافرەتەوەو گەلێ شتی تر رۆژانێ کەئاهەنگی نەورۆزیان تێدا گەرابێ ، ئەوە رۆژ هەر رۆژی ئەو هونەرە بووە .

لەبەر ئەوەی گۆرانی و مۆسیقەی کوردی ، ئاوێنەی سروشتی کوردستانەو ، پەلەکانی هونەری مۆسیقەو گۆرانی کوردی ، وەکوو چینە زەمینەکەی کوردستان وەهان لەپێ دەشتەکانەوە وەکوو (دۆ) دەست پێ دەکەن ، ووردە ووردە بەرەو تەپۆلکەو گردو بانووەکان بەرز دەبنەوەو بەرزتر دەبنەوە بەقەد کێوەکان هەڵدەگەرێن و دەگەنە سەر لووتکە هەرە بەرزەکان وەك (سوڵ) لەپلەی مۆسیقەدا کۆتایی یان دێ ، کەزۆربەی گۆرانی بێژە رەسەنەکانی کوردستان ، دەنگیان لەو چینە هونەری یەدا چریکەی دێ .

چونکە گۆرانی و مۆسیقەی کوردی ، وەك خاوەنەکەی کەخەڵکی کوردستانە وەهایە ، لەکاتی پێوستدا ناسك و خۆش و هێمنە وەك ناسکی و هێمنی ی و خۆشی کچۆلەکانی کوردستان کە لەسەر کانی و لەبەر بیری و لەکاتی ئیش کردندا یەك دەگرنەوە وەهایە .

لەکاتێکی دی دا بەچریکەو بەسۆزو دل خۆشکەرە ،

ﻪ‌شاخ و دۆڵه‌كانی كوردستاندا ده‌نگ ده‌داته‌وه . به‌ڵام له‌كاتی ته‌نگانه‌و بارو دۆخێكی پێویستی دیكه‌دا ، وه‌كوو سروود به‌جۆش و خرۆش و هه‌ڵمه‌ت به‌ره ، شان به‌شانی ئه‌و قاره‌مانانه‌ی له‌هه‌ركاتێكدا پارێزگاری له‌ماف و ژیانی كوردو كوردستان ده‌كه‌ن .

بۆیه مۆسیقه‌و گۆرانی كوردی له‌ناو ناچێ . تاكوردستان بمێنێ ، بێگومان گۆرانی و مۆسیقه‌ی كوردیش ده‌مێنێ ، با ئه‌مه‌ش بڵێم . «تامۆسیقه‌و گۆرانی كوردیش بمێنێ كوردو كوردستانیش ده‌مێنێ ، هه‌ریه‌كه‌یان ته‌واوكه‌رو پاڵپشتی ئه‌وی تره .

ئه‌مه‌یه ڕه‌سه‌نایه‌تی ، ئه‌مه‌یه ئه‌و به‌رده سه‌خته‌ی سه‌ری دوژمنانی له‌سه‌ر ووردو خاش بووه .

ئه‌م راستی‌یه نه‌ك هه‌ر له‌سه‌ر كوردو له‌باره‌ی كورده‌وه ڕاسته ، به‌ڵكو له‌باره‌ی هه‌موو گه‌لانی جیهانه‌وه ڕاسته . زۆر ده‌مێكه بیرێكم له‌مێشكدا ده‌خولێته‌وه‌و ده‌مه‌وێ بیكه‌م به‌شیعر ، هه‌تا وه‌كوو هونراوه‌یه‌كی نه‌مربمێنێ‌و بژێ بیره‌كه‌ش ئه‌وه‌یه كه ده‌مه‌وێ بڵێم : ـ

« ئه‌ی دوژمن باوا دابنێین كه تۆ بتوانی‌ی هه‌موو لان‌و كه‌له‌به‌رێكی خۆ نواندن‌و خۆ ده‌رخستن‌ی نه‌ته‌وه‌یی خۆمم لێبگری‌ی ، له‌و باروكاته‌دا ، دێم له‌ئاهه‌نگه‌كانی تۆدا گۆرانی كوردی ده‌ڵێم . بۆ ئه‌وه‌نا هه‌تا ئاهه‌نگه‌كانی تۆی دوژمن خۆشبكه‌م ، به‌ڵكوو به‌و مه‌به‌سته كه بوونی خۆم ، مان‌و نه‌مردنی گه‌له‌كه‌م ، مان‌و هیوا نه‌بڕانی كورد بنوێنم‌و كۆتایی نه‌هاتنی زۆرانه پیرۆزه كه‌به‌خه‌ڵك ڕابگه‌یه‌نم .»

بارو دۆخی وه‌هامان به‌چاوی خۆمان زۆر دیوه . له‌كاتێكدا ئه‌م كرده‌وه‌یه به‌شێوه‌یه‌ك له‌شێوه هه‌ره ساده‌وسه‌ره‌تایی‌یه‌كانی به‌رگری كردن له‌مان‌و بوونی نه‌ته‌وه‌كه‌مان ده‌ژمێردرێ ، له‌هه‌مان كاتیشدا به‌شێوه‌ی ده‌ربڕینی هه‌ره پله‌ی بروایی‌و سووربوون له‌سه‌ر ئه‌و مان‌و بوونه‌و لووتكه‌ی دڵنیا بوون‌و به‌رچاو ڕوونی له‌باره‌ی ئه‌م بوون‌و له‌ناونه‌چوونه‌ش ده‌ژمێردرێ .

وه‌كوو ڕاستی‌یه‌كی گشتی‌و ئاشكرایه ، له‌سه‌رده‌می بوونی ئاسایش‌و هێمنی‌ی‌دا ، ئیش‌و كار زۆر ده‌بێ‌و كاسبی ﻪ‌ره‌ ده‌ستێنێ‌و ژیانی ئابووری‌و گوزه‌رانی خه‌ڵكی گه‌شه ده‌كاو ئاسووده‌یی‌و فه‌راح نایی ده‌كه‌وێته ده‌روونی خه‌ڵكی‌یه‌وه ، هه‌رچینه به‌پێ‌ی چین‌و توێژو كۆمه‌ڵایه‌تی خۆی شتێكی له‌و بووژانه‌وه‌و گه‌شه كردنه به‌رده‌كه‌وێ . له‌پاش ئه‌مه ، ئه‌وجا خه‌ڵك ده‌كه‌وێته خۆی‌و برسیه‌تی‌و قڕی‌و قاتی كه‌م ده‌بێته‌وه‌و ئاستی چه‌وساندنه‌وه ، شتێكی لێ كه‌م‌ده‌بێته‌وه ، له‌م سه‌رده‌مانه‌دا هه‌موو هونه‌رێك ، له‌ناو گه‌لانی دوا كه‌وتووی وه‌ك ئێمه‌دا هونه‌ری گۆرانی‌و مۆسیقه به‌تایبه‌تی ، زیاتر له‌هونه‌ره‌كانی دیكه گه‌شه ده‌كاو ده‌كه‌وێته خۆی‌و سه‌ری بوون‌و خۆنواندن به‌رز ده‌كاته‌وه .

بۆیه هه‌ركاتێك ، كوردستان له‌ژێر سایه‌ی هێمنی‌و دوور له‌ئاژاوه‌و شه‌ڕو شۆڕدا ژیابێ ، هونه‌ری گۆرانی‌و مۆسیقه گه‌شه‌ی كردووه‌و پێشكه‌وتووه‌و هه‌ر كاتێكیش كه‌داگیركه‌ران هێرشیان هێنابێته سه‌ری‌و پێ شێل كرابێ . ئه‌وا به‌پێچه‌وانه‌ی ئه‌وه ، هه‌موو هونه‌رێك ، به‌تایبه‌تی گۆرانی‌و مۆسیقه‌ی كوردی ، كپ‌و خامۆش كراوه‌و هه‌موو ده‌رگایه‌كی به‌ڕوودا داخراوه .

یه‌كێك له‌هۆیه‌گرنگه‌كانی دواكه‌وتنی گه‌له‌كه‌ی ئێمه ، له‌هه‌موو لانێكه‌وه ، له‌لانی هونه‌ریشه‌وه به‌گشتی‌و هونه‌ری گۆرانی‌و مۆسیقه به‌تایبه‌تی له‌وه‌وه هاتووه كه كوردستان له زۆر ده‌مێكه‌وه باری هێمنی‌ی ئاسووده‌یی‌و به‌ختیاری به‌خۆیه‌وه نه‌دیوه . هه‌ر له‌شه‌ڕدا ، یان له‌نیمچه شه‌ڕدا ژیاوه .

جارێ له‌ژێر چه‌پۆكی حوكمی عوسمانلی رزگاری نه‌بوو بوو ، دوو شه‌ری جیهانی به‌سه‌رداهات‌و ره‌ش بگیری‌و كوشتن‌و بڕین‌و قڕی‌و قاتی‌و نه‌خۆشی‌ی ، چیان له‌ده‌س هات دژی گه‌له‌كه‌مان كردیان‌و درێغی‌یان نه‌كرد ، دوای ئه‌و رۆژگاره ره‌شه‌ش یان له شه‌ردا یان له نیمچه شه‌ڕدا ژیاوه . ئه‌م باره‌و گه‌لێ هۆی تریش شوێن په‌نجه‌ی ره‌ش‌و گلاویان له هونه‌ره كه‌ماندا به‌ئاشكرا دیارن .

په‌یوه‌ندی له‌پسان نه‌هاتووی نێوان باری رامیاری‌و هونه‌ر به‌گشتی‌و مۆسیقه‌و گۆرانیش له‌گه‌ڵیاندا ، ئه‌وه‌نده به‌هێزو بۆیه‌كتری كاریگه‌رن ، مرۆڤ هه‌رچه‌ندی بیه‌وێ خۆی له‌ده‌ریای باس‌كردنیان نه‌دا ، ناتوانێ . منیش ناچار بووم له‌م باره‌یه‌وه ، ئه‌و یه‌ك دوو په‌رێگرافه‌ی سه‌ره‌وه بخه‌مه به‌رچاو . ئه‌مه له‌و ژیانه هونه‌ری‌و مۆسیقی‌یه‌ی ئێمه تێیدا ده‌ژین ، وه‌ها زه‌ق‌و نۆمایانه كه‌چاو لێ نوقاندن‌و به‌سه‌ردا تیپه‌ڕبوونی له‌لایه‌ن هه‌ر نووسه‌رێكه‌وه بێ به‌خۆ گێل‌كردن‌و خۆ كوێر كردنی ئه‌و

نووسەرە دادەندرێ لەلایەن خوێنەرەوە .

ئەم کورتـەیەم لەمێـژووی رابردووی نـزیکی رامیاری کوردستان کـە گێڕایـەوە ، هەرچـەندە زۆر بـەکورتیو چـاو پۆشینەوە بوو لەباسکردنی زۆر خاڵی گرنگ گرنگ ، تەنیا بابی ئەو مەبەستانەبێ کە من مەبەستمەو دەزانم بەم کورتییەش پێی دەگـەین . ئەمـەم بۆ ئـەوە گێـڕایـەوە کـە ڕۆڵەکـانی نەتەوەکەمان لەسەرێکە هان بدەم ، بۆ خۆزیاتر ماندوو کردنو هەوڵدان لەخزمەت کردنی هەرلانێکی کەپێیان بکرێ لەژیانی نەتەوەکەماندا ـ بێگومان لانی هونەرو مۆسیقەشی لەگەڵدابێ بۆ ئەوەی ئەگەر نەشتوانین ، تۆڵەی ئەو دواکەوتنە بکەینەوە کە لە میللەتان دواکەوتووینو بگەینەوە ئەوان . هەر نەبێ لە بەرەو پێشەوە چوونی داهاتوومان‌دا ، گوڕێـك بەخـۆمان بـدەین ـ بامنیشیان لەگـەڵدابێ ـ بەڵکـوو لە خاویی ڕۆیشتنـەکەمـان لەجاران ، کەم بکەینەوە . لەسەرێکی دیکەشەوە ، وەك ڕێگا خۆشکردنـەوەیەك ، بـۆ ئەوەیـە ، کە لە پـاش خوێنـدنەوەی داهاتووی نووسینەکە ، کەبێ گومان بەزەیی‌یەکی زۆریان بۆ خۆمان پێدا دێتەوە ، بەزەیی‌یەکە ئەمەندە دڵتەزێنو دەروون سـاردکەرەوە نـەبێ ، کە لەجیـاتی ئـەوەی بمـان گـەیـەنێ بەمەبەست ، خاوتریان بکاتەوەو دەستیان نەچێتە ئیش کردنو خۆ ماندوو کردنەوە .

لەپێش ئـەوەی شتێکیش لەمێژووی ڕابـردووی نزیکی مۆسیقەی نەتەوەکەمان بدوێین دەبێ شتێکی کەم لەمێژووی دێرینی ئەو مۆسیقەیە بەبیر خوێنەران بهێنینەوە بۆیە دەڵێم :

واپێدەچێ کە کۆنترین تیپی مۆسیقە لە کوردستان‌دا ، هەموو کوردستان ، یان تیپی شایەرەکان بـووبێ (باڵەبـانو دەهۆڵ) یان دەهۆڵو زوڕنا بووبێ [وەك سەرنـج دەدەن بۆ دەهـۆڵو زوڕنـا کـە نـەم گـوت تیپی ـ لۆتی‌یـەکـان ، یـان چاوەشەکان ـ چونکە ئەو ناوانە ، باڵەزووشەوە گوترابێ بەلای منەوە جوان نی‌یـە پێویستـە ئەمـرۆ ئەو مـۆسیقە لێـدەرانە بەوچاوەی جاران سەیـر نەکـرێن وەك ئەوە کـە بەیـەکێکیان بووترێ (دەهۆڵ لێدەر) و بە ئەوی دیشیان بگوتـرێ « زوڕنا ئـەنگێـو » و بـەهـەردووکیشیـان بگـوتـرێ (تیپی زوڕنـاو دەهۆڵ)] . هەروەها واپێدەچێ باڵەبان زووتر لەزوڕنا دروست کرابێ چونکە سادەترە جا ئەو دوو ئامێرە ئایا لەووڵاتانی دیکەوە هێنراوەنەتە کوردستان یان نا ؟ کامەیان زووتـر گەیشتـوەتە کوردستان ، ئەویان لەگـەڵ دەهۆڵ (نـەزمگر = ایقـاع) دا ســادەترینو ســەرەتـایی تـرین تیپی مـۆسیقـەیـان دروست کردووە .

هەروەها لەوانەیە کەگومانیش لەوە دانەبێ کە یەکەمین نـەزمگریش لەســەرانسەری جیهـان‌دا چەپڵە لێـدان بووبێ کەبەلەپی دوو دەستی ساغی هەر مرۆڤێك لێدەدرێ . باڵەبانو زوڕنا ، هەریەکەیان بەتەنیا لێدەدرێن بەلام ئـەم تامو چێـژە خۆشە نابەخشێ وەك ئەوەی کە دەهۆڵی لەگەڵدا لێبدرێ . بەلام لێـداني دەهۆڵ بـەتەنیـا هەر خـۆش‌نی‌یە . تیپی بـاڵەبـانو دەهـۆڵ ، یان زوڕنـاو دەهۆڵ لەمێـژوویەکی زۆر دێـرینـەوە ئاهەنگەکانی کوردستانیان گەرم کردوەو دڵی لاوانو پیرانیشیان جۆشاندووەو قرمەو قریوەو هەی دۆ ، هەیدۆیان خستۆتـە ناو شاییو ڕەشبەڵەکەکانەوەو ئارەقەی ڕەشو شینیان بـەشایی کەرەکانو ئاوی پێیان داهێناوەو گیرفانیان پێ بەتاڵو حەتاڵ کردوون !! لەو تیپانە بەولاوە ، بەدەگمەن نەبێ تیپی مۆسیقەی دیکە ، لەکوردستاندا ، وەکوو تیپ نەبینراوە .

بلوێرو شمشاڵ بـەتەواوی جێگـەی خۆیـان لەجیهانی مۆسیقەی نەتەوەکەماندا کردبۆوە .

لەقوتابخانە سەرەتایی‌یەکاندا سەفەرسازو کـەڕەناو دەهـۆڵ هەبوون کەلەگەڵ ڕۆیشتنی قوتابیەکاندا لێدەدرا ، کە بۆ یاری کردن یا بۆ چوونـە سەیـران دەچوونـە دەشتو دەرو کۆڕی یاری‌ی .

بـۆ ئـەوەی شتێکیش لەمێـژووی رابـردووی نـزیکی مۆسیقەی نەتەوەکەمان بدوێین ، دەڵێم : ـ

جـاروبار ، لەکـوردستانی عیـراق‌دا ، ئامێـری سـەنتـوورو کەمانچەو عوود لەشارەگەورەکاندا بینراوە . ئەگەر جاروبار ، چەند مۆسیقە ژەنێك کەژمارەیان نەگەیشتبێتە پەنجەی دەست کۆبووبنەوەو لەسەر شێوەی تیپێکی مۆسیقە لەیەکێك لەشارە گـەورەکانمـانا ، ئـاهەنگێکی مـۆسیقـەو گـۆرانی گێـڕابێو جەماوەرێکی تێدا ئامادە بووبێ ، ئەوە لەئاهەنگە نەتەوایەتیو نیشتیمانی‌یەکاندا بووە ، یان ئـەو مۆسیقـە ژەنانـە ، لەماڵی یەکتری‌دا بۆ مۆسیقـە لێدان ، یـاخود بـە بۆنـەی ئاهـەنگی خێزانی‌ی یەکتری کۆبوونەتەوەو هەندێ مۆسیقەیان بەیەکەوە لێـداوە . ئەو ئـاهەنگـانە لەئـەنجامی ئـارەزووی بـەجـۆشی ئەوکەسانەوە هاتووەو هیـچ کاتێـك کرێو پـاداشت وەرگرتن

لەئارادا نەبووە .

لەشاری کەرکووکدا ، بەتایبەتی لەناو برا مەسیحی‌یەکاندا تیپی مۆسیقەی هەوایی‌و ژێ داریش هەبووە . ئەمە لەپێش ئەوەی تیپی مۆسیقەی کوردی ، وەك تیپێکی رێك‌و پێك‌و سنوور دیار لەشارەکاندا بێتە کایەوە . وەکوو ئاشکرایە زۆربەی گۆرانی‌یەکانی برا ئاسووری‌و مەسیحی‌یەکان بەگشتی کوردین یان کوردی ئاوازن ئەو برایانە هونەرمەندی گۆرانی بێژی‌و مۆسیقەزانی چاك‌و کارامەیان تێدا هەلکەوتووە کەخزمەتی زۆریان لەم مەیدانەدا کردووە . خزمەتی ئەوانە بۆ گۆرانی‌و مۆسیقەی کوردی گەیشتووەتە پلەیەکی وەها لەبەرزی‌دا کەهەمیشە لەبەر چاوانە .

ئەگەر تیپی مۆسیقەی ئێستگەی بەغدا ـ بەشی کوردی‌ی ، بە یەکەم تیپی دامەزراوی کوردی نەژمێرین ، کەلەراستیش‌دا هەر نابێ بەو ناوەو پلەیە بژمێردرێن ، چونکە مۆسیقە ژەنەکانی ئەو تیپە ، لەبەشی عەرەبی‌یەکەوە دەهێندران‌و هەرۆژە بۆماوەی چەند دەقیقەیەك لەگەل گۆرانی بێژی بەناوبانگ « عەلی مەردان » دا ئاهەنگیان پێشکەش‌دەکرد . ئەمە لەسەرەتای دامەزراندنی ئەو بەشەی ئێستگەکە لەسالی 1939 دا . ئەوبەشە تیپێکی تایبەتی خۆی نەبوو .

بەو لێکدانەوەیەبێ ، دەبێ یەکەم تیپی مۆسیقەی کوردی ، وەك تیپێکی کوردی بەناوو بەمەبەست‌و بە مۆسیقە ژەن‌و گۆرانی بێژو .. هتد تیپێك کەقەوارەیەکی دیاری کراوی خۆی بووبێ ، نەك وەکوو چایخانە ، هەر رۆژە چەند مۆسیقە ژەنێك چووبنە ناوی‌یەوە رۆژی دوایی بەجێیان هێشتبێ : لەپاش ئەو مەرجانەشدا ، لەلایەن میری ئەو سەردەمەش‌دا بەلگەنامەی ئیش‌کردنی درابێتی ، بەوحیسابە دەبێ ئەو تیپە هەر « تیپی مۆسیقەی مەولەوی » بووبێ کە لەشاری سلێمانی‌دا پێك هات‌و لەهەندێ لەشارەکانی دیکەی کوردستانیش‌دا ئاهەنگی گێرا .

یەکێك لەشارەزایانی ئەو سەردەمەی هونەری کوردی دەلێ : « تیپی مۆسیقای مەولەوی ـ لەسالانی پەنجاکانا بەتەواوی وابزانم سالی 1954 پێك هات بەشێوەیەکی رێك‌و پێك واتە (تیپێکی ئەندام بەیەکەوە بەستراو) بۆ ئامانجێك . ئەم تیپە زیاتر هونەری مۆسیقاو گۆرانی‌و برادەرایەتی هێنایە کایەوە .

شوێنیان نەبوو . بەلام هەر ئاهەنگێك بکرایە ئاگاداری یەکتریان ئەکرد بەگورجی‌و کاریان مەیسەر ئەبوو . سەرۆکی تیپەکە هونەرمەند (قادر دیلان) بوو ئەندامەکانی : ئەژاد عەبدە ، حاتەم سەعید ، ولیەم یوحنا ، بەهجەت رەشید ، ئومید مدحت ، سەردار رەمزی ، هادی عەنبەر ، ساجد رفیق‌و ، هەندێ هونەرمەندی تر بوون . لەسالی 1962 بۆماوەیەکی کورت هاتنە ناو کۆمەلی هونەرە جوانەکانەوە[24] »

هونەرمەندێکی دیکە هەر لەبارەی ئەم تیپەوە دەلێ : تیپی مۆسیقەی مەولەوی ، بەر لە پێك‌هاتنی کۆمەلی هونەرە جوانەکان دامەزرابوو[25] .

کاك ولیەم یوحنا کە یەکێکە لەدامەزرێنەرانی ئەم تیپە ، بەدەمی پێی ووتم کەوا ئەم تیپە لەسالی 1955 دامەزرا . هەرچۆنی بێ ، هەموو ئەو ئاگادارانە لەسەر ئەوە یەك دەگرنەوە کە ئەم تیپە لەپێش سالی 1954 دانەمەزراوە[26] .

پێویستە ئەمەش بلێم کە ئەم « تیپی مەولەوی » یەی ئێستا ئێش دەکاو لەسلیمانی بارەگای هەیە ، ئەمە ئەو تیپی مەولەوی‌یە نی‌یە کە لەسالەکانی پەنجاکاندا دامەزرا . ئەم تیپە هەر بەناوی « مەولەوی » یەوە لەسالی 1977 دا دامەزرێندرایەوە . لە شارەکانی دیکەشدا ، نایەتە بیرم تیپێکی مۆسیقەی کوردی لەپێش (تیپی مۆسیقەی مەولەوی) دامەزرابێ .

من لەسالی 1954 لەکەرکووك جێ‌گیربووم . لەوکاتەداو دوای ئەو کاتەش تیپێکی مۆسیقەی کوردی لەوشارەدا نەبوو . مۆسیقە ژەنی کورد هەبوون[27] بەلام هەندێکیان لەناو تیپی تورکمانەکان‌دا ئیشیان دەکردو هەندێکی دیکەشیان لەترسی پێگەیشتنی زەبرو زەنگی نەتەوایەتی ، نەیان دەوێرا خۆیان لەتیپێکی وەهادا بدۆزنەوە . تەنانەت لەپاش شۆرشی (14/ی تەمموزی / 1958) یش‌دا کە دەرفەتی ئیش‌کردنی سیاسیش بۆ کورد هەبوو ، ئێمە « تیپی هونەری خەبات » مان پێك هێنابوو کەتیپێکی هونەری گشتی بوو ، تیپی مۆسیقەی تایبەتیمان نەبوو ، بۆ ئاهەنگە نیشتیمانی‌و نەتەوایەتی‌یەکان ، هەندێ مۆسیقە ژەنی برا مەسیحی‌یەکانمان رازی دەکردو یارمەتی‌یان دەدراین .

لە هەولێر ، تیپێکی مۆسیقەی چالاکی قوتابخانە سەرەتایی‌یەکان هەبوو کە ئەویش لەپێش تیپی مەولەوی

دانەمەزرابوو . لە کۆیە کاك ئەندریوس ئیسرائیل (باکوری) (تیپی مۆسیقەی باواجی) لەپاش ئەوتیپە دامەزراند . باسی هەرێمی کرمانجی ژوورو باهەرنەکەین کەبەداخەوە هەتا دوایی‌یەش تیپی مۆسیقەیان نەبوو .

کەواتە یەکەم تیپی مۆسیقەی کوردی ، بەناوێکی کوردی ، بۆ خزمەتی مۆسیقەی کوردی ، لەرۆڵەکانی کوردستان ، بۆجاری یەکەم ، لەکوردستان وەختە بڵێم لە هەموو کوردستان « تیپی مۆسیقەی مەولەوی بووە » .

وەکوو دەزانن مەبەستم لەباس کردن و ناو هێنانی هەندێ لەتیپە مۆسیقەیی‌یەکانی کوردستاندا ، ئەوە نەبوو کە ئەم نووسینە بکەم بەتۆمارێك بۆ تیپەکانی کوردستان بەڵکو هەربایی ئەوەندە ناوی ئەم تیپانەم برد کە پێویست بوون بۆ دەرخستن و زانینی یەکەم تیپی مۆسیقەی دامەزراوی کوردی لەبەر ئەوە لەناو نەبردنی ناوی هەندێ تیپی مۆسیقە ـ بەلای خۆمەوە لەوانەیە گلەیی لێکردن هەڵنەگرم .

ئەم بەشە لەنووسینەکەم کۆتایی پێ دێنم بەوە کە دەڵێم : دەزانم نووسینەکە ، کە لەبەری مێژوویی و بۆشایی زۆر تێدایە ، ئەمەش زۆربەی بەپلەی یەکەم دەگەڕێتەوە بۆ کەمی سەرچاوەی نووسراو لەبارەی مۆسیقەی کوردەوە و ئەنجا بۆ کەمی‌ی ئەو دەرفەتەی من بەدەستمەوە بوو ، هەروەك ئەمەم لەسەرەتای دەست پێکردنی نووسینەکەشدا خستە بەرچاوی خوێنەرەوە . پڕکردنەوەی ئەم کەلەبەرو بۆشایی‌یانە ، یەکێکی دەست بەتاڵی دەویست کەپشکنین و گەڕانی زۆری بۆ بکردایە . ئومێد دەکەم ئەم راستی‌یە شتێکی ئەوتۆی لەنرخی نووسینەکەم کەم نەکردبێتەوە .

ئەمە ئەگەر هەر ئەسلەن نرخێکی هەبێ مەبەستم لە نووسینەکەمە . بەو هیوایە کە ئەمە یەکەمین نووسراوی بەم جۆرەیە لەسەر ئەم باسە نووسرابێ و ئەمە بەیارمەتی‌دانێکی بچکۆلانەی ئەو کەسانە قبوول بکرێ کە لە دوا رۆژدا قووڵترو چڕتر کردنەوەو روونتر کردنەوەی ئەم لانەی سەر پاکی نووسینەکەم دەگرنە ئەستۆی خۆیانەوە ئومێدیش دەکەم دان نانەکەم بەکەم و کوڕی‌یەکانی‌دا ، برا رەخنەگرە بنیات نەرەکان سارد نەکاتەوەو لەوە کەمشتی خواردەو کراوەیان چی‌یان تێدایە پێمی رەوا ببینن و بۆمی بنێرن تاوەکوو لەکردنی بە کتێبدا کەڵکیان لێ وەربگرم .

پەراوێزەکان

(1) لەووتەکانی « کۆنفوشیوس » ـ گۆڤاری « القیثارة » ژمارە 13 کانوونی یەکەمی 1974 [لەمەودوا پیتەکانی (ق) بۆ القیثارة (ژ) بۆ « ژمارە » و (م) بۆ مانگ بەکار دەهێنم]

(2) زانیاری بوونی (بەخت ، چارەنووس ، ناوچەوان نووسراوی و شانصی کە (Chance) ی ئینگلیزی‌یە بەمانای هەل و دەرفەت دێ لەعەرەبی‌دا لەبەر ئەوەی پیتی (چ) نی‌یە کراوە بە شانصی ، زانیاری بوونی ئەوانەی بەدرۆ خستۆتەوەو دەڵێ : هەموو دیاردەیەك لەژیاندا ، هۆیەك یان چەند هۆیەکی هەیە .

(3) باوکانمان ـ تەنانەت بۆ ماوەی سی‌ی ساڵێك لەمەوبەر وشەی «مۆزیقەیان» بەکاردەهێنا . لە بەشی عەرەبی زمانەکەی عیراقیشدا هەروابوو . لە پاش بڵاوبوونەوەی وشەی (مۆسیقە ـ music) ی ئینگلیزی و مەسیکای فەرەنسی‌ی کاری کردە سەر ووشەکەی جاران و (ز) ێیە کەیان ئاسان کردەوە کردیان بە (س) کەچی ، لەناکاو بزوێنەکەی دوایی‌یان کرد بەئەلف . ئەمەیان ووشەکەی گرانتر کرد . لەبەر ئەوە بەلای منەوە ووشەکە بە « موسیقە » بووترێ ئاسانترە . بڵێین « تیپی مۆسیقەی سلێمانی . تیپی مۆسیقەی باواجی ، یان تیپی مۆسیقەی هەولێر .. هتد

لەبەر طابووری عەسکەر رێ نەبوو بۆ مەجلیسی
پاشا
صەدای مۆزیقەو نەققارە تا ئەیوانی کەیوان بوو

شێخ رەزای تالەبانی ـ (1835 —1909 ز) ـ کتێبی (ئەنجومەنی ئەدیبان ـ ل 86) ـ نووسینی ئەمین فەیضی بەگ ـ بەغدا ـ 1983 .

(4) ئەم دوو پەرێگرافە لەزمانی عەرەبی‌یەوە (کاك نەوزاد محەمەد کەریم) مامۆستای فیزیای قوتابخانەی ئامادەیی کردوویەتی بەکوردی .

ئەم پەرێگرافانەش لە (مبادئ الموسیقی النظریة) نووسینی ف ـ آ ـ فاخرومییف ـ وەرگێری بۆ عەرەبی ـ دکتۆر رؤوف

مووسی کاظمی دا وەرگیراوە .

(5) قامووسی زمانی کوردی ـ عبدالرحمن محمد امین زەبیحی ـ بەرگی یەکەم چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد ـ بەغدا ـ 1977

(6) دووزەلە ، ناوی خۆی بەخۆوەیەتی ـ لە دووزەل پێك دێ ـ نێرەو مێیەی هەیە .

(7) سۆل چەشنە پێلاوێکی (نعل) ئاسای ئافرەتە کە سەرەکەی بەئاوریشمو سیمی زەردو سپی دەنەخشێندرێو پێلاوەکە لەچەرم دروست دەکرێو بەسەر پێوە دەکرێ . ئەمە لەپیشەسازییەکانی شاری کۆیەیە . بەم بۆنەیەوە باشەمەش بلێم کە باوکم سەردەمێك لە ژیانیدا « سۆل دروو » بوو ، ئێستاش هەندێ کەس بە « واحیدی سۆل دروو »ی دەناسن و سۆلی جوانی دروست دەکرد .

(8) لە هەندێ وولاتی ئەفەریقادا ، وەکوو وولاتی (مالی) شایەری وەك شایەری ئێمە هەن کە پێیان دەڵێن (جالی) ـ گۆڤاری القیثارة لەووتارێکی وەرگێردراوی‌دا دەڵێ : « لەلای (جالی) دانانی شیعری تازە ، بۆ ئاوازێکی دانراو ، یان کەمێ گۆرانکاری لە شیعر کردندا ، ئاسانترە لەوەی ئاوازێکی تازە دابنێ . بۆیە زۆر لەو گۆرانیە تازانەی (جالی) دەیلێ ، لەسەر ئاوازی کۆنن . » (ق ـ ژ / 22 ـ م / تشرینی یەکەمی / 1975 ـ بەغدا)

(9) چاك زانە

(10) کتێبی بیرەوەریەکانی سندرسن پاشا ـ پزیشکی خێزانی پاشایەتی لەعێراقدا (1918 — 1946) ـ ل 144 ـ لەبڵاوکراوەکانی کتێبخانەی ـ المثنی ـ بەغدا ـ 1980 ـ وەرگێرانی بۆ زمانی عەرەبی سلیم طه التکریتی .

(11) ئەحمەدی خانیی (1650 — 1708 ز)

(12) ئەحمەدی خانی ـ هەژار کردویە بەموکریانی (ل17) چاپخانەی نەجاح ـ بەغدا ـ 1960 .

(13) سەرچاوەی پێشوو ل 17

(14) سەرچاوەی پێشوو ل 17

(15) شیعری مستەفا بەگی کوردی 1812 — 1851 ز) ـ کتێبی [ئەنجومەنی ئەدیبان ـ نووسینی ئەمین فەیزی] ل75 ـ بەغدا 1983 .

(16) شیعری [فائق بێکەس 1905 — 1949] ـ مێژووی ئەدەبی کوردی ـ علاء الدین سجادی چاپی دووەم ـ ل 559

(17) پیرە مێرد [ـ] دیوانی پیرەمێرد ـ ل 124 کاك « حمە صالح دیلان » دەڵێ : (باڵەبان) نی‌یە « باروبەند » ە خۆشم لە دەمی خەڵك ئەمەم بیستووە .

(18) شیعری [عبدالله گۆران ـ 1962]

(19) ئامێرێکی لەناو چووە . کەرەستەکانی بەسەر هەندێ ئامێری مۆسیقەی دی‌دا ، دابەش بووە .

(20) [ق ـ ژ / 32 ـ م / أب / 1976 ـ بەغدا .

(21) زەردەشت لە دەوروبەری هەزار ساڵ زیاتر لە پێش زاینی‌دا لەکوردستانی ژێر دەستی ئێراندا ژیاوە .

(22) لەم بارەیەوە چاوێك بەووتاری « مۆسیقاکەمان » ی نامیلکەی گزنگی هەتاو ـ خالید دلێر ـ چاپخانەی ترقی لە کەرکووك ـ 1957] دابخشێنەوە .

(23) [ئەحمەد لاکێن] ـ ناوی « ئەحمەد رەشید ئەحمەد » بوو ـ خەڵکی شاری کۆیە بوو دەنگێکی خۆش و دەستی شیعر دانانیشی هەبوو .

شیعری ئەو گۆرانیەی کە گۆرانی بێژی بەناو بانگ ـ تایەر توفیق ـ دەیلێ [چی‌بکەم جەرگم سووتاوە ـ چونکە یار لێم تۆراوە] ـ لەتورکی‌یەوە وەری گێراوەتە سەر کوردی کاك ئەحمەد لەسەرەتای ساڵانی پەنجاکانەوە موختاری گەڕەکی (هەواوان) بوو لەکۆیە هەتاساڵی 1977 کە لێیان خست لە (20/ 11/ 1978) کۆچی دوایی کردو هەر لەکۆیە نێژرا . لەپیرەژنێك « یادورسن » بەولاوە ، نەکوڕ نەکچی لەپاش بەجێ‌ما . کاك ئەحمەد ئامۆزای نووسەری ئەم باسەیە

(24) نووری وەشتی ـ تێبینی‌یەکی تایبەتی کە بۆ نووسەری ئەم چەند دێرەی نووسیوە .

(25) ووتاری « بیرەوەری » کاوە ئەحمەد میرزا ـ گۆڤاری کاروان ژمارەی ئاداری 1983 ـ هەولێر.

(26) کۆمەڵی هونەرە جوانەکان مانگی تەمووزی ساڵی 1956 دامەزرا .

ـ نووری وەشتی ـ لەتێبینی‌یەکی تایبەتی‌دا کە بۆی نووسیوم .

(27) تکا لە خوێنەری بەرێز دەکەم کە سەرنج بدەن من مۆسیقە ژەن لەجیاتی (عازف موسیقی) و مۆسیقەزان لەباتی (موسیقي) ی عەرەبی بەکار دەهێنم .